

Тиңни хадыл чоохтағлар

1. Предикативнай чардыхтары ўн паза тиңни союзтар ползыинаң палғалысчатхан хадыл чоохтағ **тиңни хадыл чоохтағ** тип адалча: *Хустар кўнөрте ырласчалар, піреезі, тізең, хараазын даа тапсапча.* (В. Татарова) Пирілген чоохтағ ікі предикативнай чардыхтаң пўтче: 1) *Хустар кўнөрте ырлас чалар;* 2) *піреезі, тізең, хараазын даа тапсапча* — паза аның предикативнай чардыхтары удур-төдір теезігліг ниместер: оларның пірсінен пірсінзер сурығ турғызылбинча. Тиңни хадыл чоохтағның чардыхтары тиңни палғалыснаң палғалысчалар паза **тізең** тиңни союз ползыинаң. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтары удур-төдір теезігліг дее полбаза, олар сағыс хоостыра пір пўдін хадыл чоохтағ пўдірчелер.

Тізең союз паза кизегестер предикативнай чардыхтар учурасчатхан орында турбинчалар, аннаңар олар соондағы предикативнай чардыхтың пўдізіне кірчелер.

2. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтар пір ондайнаң киректелбинчелер:

а) **а, че, паза, анаң, алай, алай ба** союзтар тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтарының аразында турчалар, пічікте, тізең, алнындағы предикативнай чардыхтаң танығларнаң чарылчалар: *Чоо ізіг кўннер турча, алай ба кинетін чўзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чіли урып-урып парыбысча.* (Н. Доможаков);

б) **пірееде, пірде, таң, нимезе** пөліс союзтар полған на предикативнай чардыхта киректелчелер: *Таң төреен чирінзер сағынып, аның чўрее сыстапча, таң хыныс агаа тыс пирбинче.* (С. Карачаков) Олар чоохтағларның алнында турчалар;

в) **тізең** союз соондағы предикативнай чардыхтың пўдізіне кірче: *Чалахай иир поэның пўрўңкў чорғанынаң чабынарға харасча, кўн кірізі, тізең, ам даа хызарып көйче.* (С. Чарков);

г) **даа, дее, таа, тее** тыыдыс паза **на, не, ла, ле** пөліс кизегестер тиңни

хадыл чоохтағның полған на предикативнай чардығында киректелчелер:
Арығ даа сүрдестіг ырлапча, күгүрт тее тохтабин күзүрепче. (В. Кобяков)

Пілерге кирек!

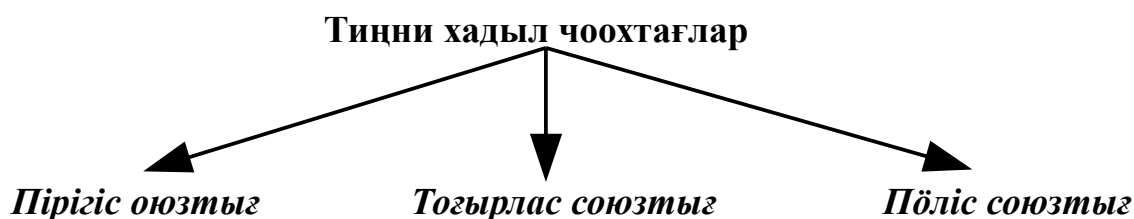
1. Тиңни хадыл чоохтағның предикативнай чардыхтары запятойнаң чарылчалар.

2. *Тізең* союз хақан даа ікі саринаң запятойнаң чарылча.

3. Сынап тиңни хадыл чоохтағда аның прай предикативнай чардыхтарына теелчеткен ікінчі орынның член пар полза, *паза* союзтың алнында запятой турғызылбинча. Көзідімге алза: *Анда-мында тракторлар чарыглааны көрінглебіскен паза күзеділ чөрген аттарның пырғырлааннары истілібіскен.* (М. Коков) Чоохтағда андағ член — *анда-мында*. Ол полған на предикативнай чардыхха теелче.

Тиңни хадыл чоохтағларның көрімнері

Тиңни союзтар паза союз орнына киректелчеткен кизегестер улызыинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағлар оларның тузалары хоостыра мындағ пөліктерге чарылчалар: пірігіс союзтығ, тоғырлас союзтығ, пөліс союзтығ.

1. Пірігіс союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. Пірігіс союзтар улызыинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағлар өһнінде пір туста алай соон сүрістіре иртчеткен действиелерні таныхтапчалар: *Аның чылбыраң сырайы чалахай күлінчеткен, паза, чыылған чонны көріп, харахтары тозырайчатхан.* (А. Халларов) (Пу чоохтағда пір туста иртчеткен действиелер көзіділче). *Сынап таа, ізік азыла түскен, паза Майра пичек улуғларнаң изеннезерге чөрчеткен.* (АТ) (Пу чоохтағда пір туста иртпинчеткен нимелердеңер чоохталча).

Паза союз полызиинаң палғалысхан тиңни хадыл чоохтағның чардыхтарының аразында піреде сылтағ-салтар тееліс полыбохча: *Магаа ачыргастығ пол парған, паза пос алынча мин оларнаң сырбалыспасха чарат салғам.* (И. Топоев)

Даа, дее, таа, тее кизегестер полызиинаң тиңни хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразында санастырыс тееліс көзіділче: *Чанок апсахтың хақан-да от сапчаң чирінде амды нымырт агастары даа өспинче, от таа хомай сыхча.* (АТ)

Анаң союз полызиинаң тиңни хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразында изертіс тееліс көзіділче: *Тигір төзі хазарған, анаң, алтынналып, пызығ пугдай хылларын көзіткен.* (Н. Доможаков)

2. Тоғырлас союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. **Че, а, тізең** тоғырлас тuzалығ союзтар полызиинаң пүткен тиңни хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарының аразында тиңнестіріс алай тоғырлас теелістер көзіділче: *Чыллар иртче, Оприс, а хайдағ чахсы ниме көргебіс піс?* (В. Шулбаева) *Чир ас-тамаанаң пай, кізі, тізең, — палаларынаң.* (В. Шулбаева)

Піреде **а** паза **тізең** союзтар чоохтағда хада киректелчелер. Андада тиңнестіріс тееліс чоохтағда тыыпча, ағаа өнетін хайығ айландырылча: *Пасхазы чобага настырарчых, а ол, тізең, пір дее кілебинче.* (И. Топоев)

3. Пөліс союзтығ тиңни хадыл чоохтағлар. **Алай, алай ба, нимезе, піреде** пөліс тuzалығ тиңни союзтар паза **таң** кизегес полызиинаң палғалысчатхан тиңни хадыл чоохтағларда аймах-пасха пөліс теелістер көзіділче.

Предикативнай чардыхтары **алай, алай ба** союзтар полызиинаң палғалысчатхан тиңни хадыл чоохтағларда действиелернің пірсі ле иртірілері алай ба оларның алыстыра иртірілері көзіділче: *Часхы арығда көök табызы истілче, алай аластың тохлазы хулахха читче.* (К. Нербышев)

Сынап чоохтанчатхан кізі чоохталчатхан нимелернің хайзы сынында поларына ізенминчетсе, **таң.., таң** кизегес хати тuzаланылча: *Уклинча таң пичезіне өрінче, таң ол изі чох сағыс ал чөрче.* (А. Халларов) **Таң** анда өкпеленіс

полган, **таң** хайдаг-да чиркеніс пе. (А. Халларов)

Пөліс союзтар ползыиынаң ідөк действиенің, нимелернің алызып алай хати иртчеткені таныхталча. Мындағ тееліс **пірде... пірде, пірееде... пірееде** союзтар ползыиынаң көзіділче: **Пірде** аның суу орчых чили тірлектен турча, **пірде** оох сайны азыра сыбыранып тоолапча. (Н. Доможаков) **Пірееде** адының мойнын кизібіскеннері көрінче, **пірееде** позын хасхылар анықох мылтиинаң ат саларға апарчатханнары көрінче. (Н. Доможаков)

Пірееде тиңни хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарын палғалыстырарға **таң** кизегес паза **алай** союз хада киректелчелер: **Таң** агас салаазы сын парды ба, **алай** уйғулығ хузыцах тапсабысты ба. (АТ) **Таң** ол узаан, **алай** көксі узубысхан ма? (С. Карачаков) Мындағ ондайнаң палғалысхан тиңни хадыл чоохтағларда чоохталчатхан нимелернің хайзы иртірілчеткені пілдізі чох полчатханы, аның иртірілеріне ізен минчеткені тыыдылча.

Идер тоғыстар

1. Хадыл чоохтағларны хығырыңар, оларның предикативнай чардыхтары хайди палғалысчатханын чоохтаңар.

1. Самолёттар көрінмееннер, че хайда-да алнында киині тітіретчеткен бомбаларның күстіг чара чачырастары истілгеннер. (И. Костяков) 2. Аның чилегелері оймахтың пір саринда халғаннар, нымырттың төзін, тізең, кем-де чул салған на осхас. (С. Карачаков) 3. Пірееде олғаннар табызы истіл килче, пірееде моторлығ кименің табызы истілче, пірееде тырлостарның учухханы пілдір парча. (И. То поев)

2. Тиңни хадыл чоохтағларның көрімнерін чарыдыңар. Кирек чирде буквалар паза танығлар турғызып, пазыңар. Чоохтағларның предикативнай чардыхтарын палғалыстырчаң ондайларны чарыдыңар.

1. Орис, олардаң поэбинаң, сирезер ойлаан, че Иром теен оол пір холынаң хаап алған. (Т. Балтыжаков) 2. Өркедең тоғыр харбазып, оолығ тонас чайчалар, че пазағы чылда, тізең, өркелер хатабох тол парчалар. (А.Кильчичаков). 3. Ипчі чон, стол тимнеп, маң чоxxа түсче, че иреннер, тізең, тамкы пурладып, улуғ чоохха кірчелер. (С. Карачаков) 4. Піреде күн тооза аннаң сөс сығар полбассың, піреде, тізең, харныларың на пик тудыныңар. (А. Халларов) 5. Тойсачах иирде азыранмасха үгренип алтыр, че аны, тізең, сағыста чуртасха наа көріс ал чөріп, им-томнанча тічеңнер. (В. Шулбаева)

3. Тиңни хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтарны табыңар. Танығларның турғызылғанын чарыдыңар.

1. Чохыр аң тайғада чуртапча, че хысхызын ол, азых кілеп, піреде чазызар сых килче. (А. Кильчичаков) 2. Кииктің паза «харындастарының» мүўстері чыл сай наачылалчалар, а чиңменің паза хосхарның андағ нимес. (А. Кильчичаков) 3. Пүдүрчүннең таарттың тохтабас табыстары суғ индіре тастых араx истілчеткен, че тарғайның (тигір тикпезінің) ханаттары хооласханы пу чағында ай сағба пирбинчелер — ағастар харығлар. (Н. Доможаков) 4. Наңмыр суулапчатханы истілче, паза өл маймахтар соплапча. (АТ) 5. Пірде пөзік ағастар учурапча, пірде чалбах чазылар чадыбысча. (С. Чарков) 6. Піреде мин ибзер парчам, піреде туңмам чөр килче. (Н. Тиников).

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для

студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.